

М. ГОРБАНЬ.
(Харків).

АРХЕОГРАФІЧНІ ПРАЦІ АКАД. ДМ. ЙВ. БАГАЛІЯ.

1882 року 22 грудня М. І. Костомаров писав до харківського професора Сокальського: „нѣтъ въ Европейской Россіи края, котораго судьба намъ менѣе извѣстна и изслѣдована, какъ Слободской Украины“ ¹⁾. І, справді, М. І. Костомаров, що сам узявся був студіювати історію Слобожанщини, що мріяв був сам на початку своєї наукової діяльності написати історію всієї Слобідської України ²⁾, не перебільшував, пишучи до проф. Сокальського, коли відзначав, як ото мало досліджено минувшину Слобідської України. Минуле Слобожанщини, цієї країни з своєю історичною долею, цього форпосту України на схід, що раніше за інші українські землі зазнав ударів од централізаторської політики російського уряду — це минуле ждало свого дослідника. І за такого дослідника, що ретельно взявся вивчати історію Слобожанщини, став акад. Дм. Йв. Багалій, що з 1883 року розпочав свою діяльність у Харківському університеті — спершу, як доцент на кафедрі російської історії, а далі — як професор. Коротко можна сказати, що в особі Дм. Йв. Багалія Слобожанщина знайшла свого історика, що ім'я Дм. Йв. тісно й нерозривно зв'язане з студіюванням минулого Слобожанщини. Цілий цикл головніших праць Дм. Йв. присвячено саме Слобожанщині. Учень В. Б. Антоновича, що великого значіння надавав розробці історії окремих областей України, або точніше скажемо, земель українських, Дм. Йв. з запалом береться студіювати найменш досліджену землю українську — Слобідську Україну, що в одному з центрів її йому довелося працювати, як професорові. І ось треба підкреслити, що за

¹⁾ О. Д. Багалій, Н. И. Костомаровъ и его отношеніе къ г. Харькову и Харьковскому университету. „Русская Старина“, 1914 р., грудень.

²⁾ Першу наукову працю М. І. Костомарова, написану на підставі архівних матеріалів, присвячено було історії Острогозького слобідського полку. Її було взято в нього під час арешту 1847 року та її не повернуто. Доля її невідома й досі. Як відзначає В. Міяківський у своїй статті „Костомаров у Рівному“ („Україна“, 1925 р., кн. 3-тя), перший науковий інтерес Костомарова був зв'язаний з Слобожанщиною. Він збирався далі перебрати архіви інших слобідських полків і на підставі їх скласти історію цілої Слобідської України, але план цей лишився нездійснений. Інтереси Костомарова до історії Слобожанщини перебиваються новими інтересами до історії Правобережної України.

характерну рису всіх праць акад. Багалія є те, що в основу їх він кладе документальний матеріал, здебільшого, невидані архівні документи. Архівним даним Дм. Йв. надає найбільшого значіння. І це виразно заявляє він сам. Отож, приміром, у передмові до свого I-го тому „Опыта истории Харьковскаго университета“ Дм. Йв. пише: „Документальный характеръ моего труда является важной гарантіей достовѣрности его содержания“. Ось оця-о пошана до архівного матеріалу становить основну рису Дм. Йв., як історика. Зрозуміла річ, що, надаючи, великого значіння архівним матеріалам, широко користуючись з них, Дм. Ив. чимало сил та уваги від початку своєї наукової діяльності та й досі віддає організації архівної справи на Україні, безпосередній архівній роботі в її різних галузях. Робота Дм. Йв., як архівного діяча, — це окрема сторінка, багата на цікаві дані¹⁾, я на ній не спинятимусь, але відзначу, що історикові — архівному діячеві — а таким і є Дм. Йв. — неодмінно доводилося та й доводиться бути археографом, братися за археографічну роботу, за видання історичних пам'яток, нових цінних архівних документів. Та инакше й бути не могло. Адже Дм. Йв. великої ваги надавав архівному матеріалові, його він брав за основу своїх праць, а треба одзначити, що як починав Дм. Йв. свою працю у Харкові, матеріалів до історії Слобідської України, за невеликими винятками, не було не то видано, ба навіть виявлено, які матеріали є, де вони зберігаються, то-що. Отже молодому історикові довелося, насамперед, розшукувати, виявляти матеріали, довелося йти тут, як висловлюється сам Дм. Йв., здебільшого „неготовими путями“ і, звичайно, як дальший ступінь, довелося братися за видання археографічних матеріалів. І тут, на полі археографічної роботи Дм. Йв. має перед українською історичною наукою не аби-які заслуги.

Як свої головні розвідки Дм. Йв. присвятив вивченню минулого Слобідської України, так і в археографічній його роботі, на першому й головному місці стоїть видання історичних матеріалів, що до Слобідської України стосуються.

Всі матеріали, що видав Дм. Йв., можна розподілити на чотири такі групи: перша — документи до історії Слобідської України в цілому, насамперед — до історії її колонізації; друга — до історії міста Харкова, група, що своїм обсягом увиходить до деякої міри до першої, третя — матеріали, що до видатних слобожанських діячів та культурно-освітнього руху на Слобожанщині стосуються, і четверта, де переважають дрібні документи, що стосуються до загальної історії України.

¹⁾ Про роль Дм. Йв. в справі організації та розвитку теперішнього Харк. Центр. Істор. Архіва, установи великої наукової ваги, див. Є. М. І в а н о в: „Харьковскій Историческій Архивъ“ Харків, 1904 р., відб. з тому XIV „Сборника Ист.-Филол. Общества“ та „Д. И. Багалій и Харк. Ист. Арх.“ том XX „Пошана“ „Сборн. Ист.-Филол. О-ва“.

Коли Дм. Йв. взявся працювати над своєю докторською дисертацією, присвяченою історії колонізації Слобожанщини, йому довелося одночасно провадити великі архівні розшуки. І ось, як наслідок цих розшуків, в 1886 році у виданні Харк. Істор.-Філол. Товариства виходять його „Матеріали для історії колонізації и быта степной окраины Московскаго государства (Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губ. (въ XVI—XVIII столѣтіи)“) ¹⁾ XXI + 358 ст.).

Це було перше спеціальне видання актів до історії Слобожанщини, і щоб підібрати та розшукати їх, треба було чимало енергії витратити. У передмові до актів, що має цілком археографічний характер, Дм. Йв. відзначає, по яких архівах доводилося йому працювати, щоб зібрати ці акти. Подаючи ці зауваження, Дм. Йв. подав і короткі характеристики тих установ, що до архівних фондів їх увійшли ці знайдені та підготовані до друку матеріали. Насамперед, треба відзначити, що найбільший відсоток матеріалів, надрукованих у 1-му томі „Матер.“, становлять документи, котрі здобув Дм. Йв. з Московського Архіву Юстиції, переважно з справ кол. Розрядного Приказу. Тут у великій пригоді стали Дм. Йв. документи, які переписав був кол. службовець Архіву Мініст. Юстиції, тоді вже небіжчик В. Н. Маслов, що за свого життя цікавився історією України та, переписуючи різні акти до історії України з справ Архіву Мініст. Юстиції, назбирав їх цілі збірники. „Сборники Маслова — пише Дм. Йв. ²⁾ — это Миллеровскіе портфели въ миниатюрѣ — результатъ многолѣтнихъ трудовъ архивиста“. Всі документи з цих збірників Маслова Дм. Йв. перевіряв, працюючи в Архіві. Усього в 1-му томі таких документів надруковано сім. Значну-ж більшість документів з справ Розрядного приказу, що переховуються в Московському архіві Юстиції, та інших відділів цього архіву Дм. Йв. переписав сам. Працюючи в Моск. Архіві Мініст. Юстиції, Дм. Йв. велику увагу звернув не тільки на книги, але й на стовпці Білгородського столу: „на этотъ отдѣлъ архива я обратилъ особенное вниманіе и сдѣлалъ отсюда наибольше извлеченій, такъ какъ здѣсь хранятся самыя древніе и интересныя документи, между тѣмъ до сихъ поръ къ нимъ, кажется, никто и не прикасался“ ³⁾).

Цей відділ Моск. Архіву Юстиції за тих часів не був впорядкований як слід, і треба було мати багато енергії, щоб узятися за працю над стовпцями Білгородського столу, як це зробив Дм. Йв. Що це так, бачимо хоч-би з листа М. І. Костомарова до Мордовцева: „Разбираю матеріали (въ архивѣ Минист. Юстиціи) для історії гетьманщини въ періодъ правленія Самойловича. Когда кончу — Богъ про

¹⁾ Через те, що пізніше вийшов другий том матеріалів під такою-ж назвою, цей том видання 1886 р. називають, звичайно, том 1-й.

²⁾ „Замѣтки и матеріали по історіи Слоб. України“, Харків, 1893 р. у передмові до „Нов. матер. для истор. Слоб. України“.

³⁾ Передмова до 1 т. „Матер.“, ст. IX.

то знаєть, потому что, чѣмъ глубже в лѣсъ, тѣмъ больше дровъ. Придется, кажется, залѣзть въ чашу Бѣлгородскаго приказа, вѣдавшаго Слободскіе полки, а въ эти дѣла никто еще и не лазилъ, исключая, можетъ быть, какого-нибудь Головинскаго¹⁾.

Отже, „чаша“ стовпців Білгородського столу лякала дослідників. І це відзначає в своїй роботі Шереметевський, він пише, що дослідники працювали над справами Розряду здебільшого з „тяготіємъ къ книгамъ, а не къ столпцамъ“ та що „энергичный Костомаровъ содрогался при мысли о необходимости для него залѣзть въ чашу столбцовъ Бѣлгородскаго стола, а Д. И. Багалѣй, побѣдоносно пробившійся черезъ эту чашу, навсегда сохранилъ не слишкомъ пріятное воспоминаніе о дебряхъ этого архивнаго отдѣла“²⁾.

Отже, здобуваючи документи в Архіві Мініст. Юст. для своїх „Матеріаловъ“ т. I-й, Дм. Йв., справді, здебільшого йшов „неготовими путями“. Не краще була справа і з розшукуванням матеріалів по харківських архівах. Досить згадати, що в той час більшість тих фондів до історії Слобожанщини, які переховуються тепер у Харківському Центральн. Істор. Архіві, була розпорошена, розкидана по архівах окремих установ. І чимало з цих фондів були тоді, як писав Дм. Йв., „собственно говоря, недоступны для научныхъ занятій“³⁾.

Не було ні відповідного приміщення, ані відповідних описів, ба навіть доводилося виявляти, де саме та які матеріали переховуються. Доводилося працювати і в архіві Харк. Губ. Правління, і в архіві Казенної Палати, і в архіві Харк. Окружн. Суду, збираючи розпорошені матеріали. І розшуки ці дали багаті наслідки. Досить згадати хоч-би про Хрущовський перепис (Харківського, Ізюмського, Охтирського та Сумського полків) 1732 року, щоб не здавалося, що я перебільшую, коли скажу, що виявлені були справжні скарби.

Нарешті, за третє джерело, звідки Дм. Йв. брав матеріали, були приватні особи, і, що-найхарактерніше, Дм. Йв. використовував не тільки фамільні поміщицькі архіви, але звернув увагу і на документи, що належали селянам. Дм. Йв. зумів збудити інтерес до своєї роботи серед нефахівців-істориків, ба й аматорів, що їх цікавило минуле Слобожанщини.

Що-до змісту матеріалів, уміщених у I-му томі „Матеріаловъ“, то їх можна, ідучи за Дм. Йв., розподілити на чотири такі групи: перша — найбільша, стосується до історії колонізації Слобожанщини, друга — до історії землеволодіння, третя — до історії адміністративного управління, і, нарешті, остання — то є документи до історії

¹⁾ Д. Л. Мордовцевъ, Ник. Ив. Костомаровъ („Русская Старина“, 1885, грудень).

²⁾ Шереметевскій, „Археографическіе дѣтели Архива Минист. Юстиціи“ „Историч. Архивъ“ 1917 р.

³⁾ Передмова Д. І. Багалія до I-го тому „Матер.“, ст. XIII.

станових стосунків на Слобожанщині. У самій книзі матеріяли розподілено не за змістом, але в хронологічному порядку. Та й те треба відзначити, що є чимало документів, що їх можна залічити до двох, ба навіть трьох груп. Переважають документи до історії колонізації, залюднення Слобожанщини. Перший документ то є „ропись польскимъ дорогамъ“ за часів Федора Івановича — кінець XVI віку, останній документ — списки дворян на Слобожанщині по окремих провінціях 1767 року. Отже матеріяли, що підібрав їх Дм. Йв. в хронологічній послідовності, подають спершу картину дикого степу (1-й документ), де роз'їздять вартіві, охороняючи країну від татарських нападів, далі — наступ на степ — будівництво в цьому степу 1600 року міста Царевоборисова (2-й документ — наказ воеводам Богд. Бельському та Сем. Алферьеву в цій справі, далі — низка важливих документів про колонізацію цього степу, дві течії цієї колонізації, перші „черкаськія“ поселення (Чугуїв та инш.), зайняття цих черкасів, їхні внутрішні взаємини та стосунки. Далі крок уперед — виникають нові міста, і в „Матер.“ ідуть багаті й цінні описи цих міст Слобожанщини в XVII віці, підкреслюється їхнє воєнне значіння, змальовано картину заселення й життя по новозаселених землях під повсякчасною загрозою татарських нападів, далі — XVIII вік — стабілізація життя і, як наслідок, розвиток великого землеволодіння. Ціла низка документів великої ваги малює Слобожанщину в XVIII в. (Хрущовський перепис 1732 року, видрукуваний частково, відомості про землі окремих сотень Харк. полку 1749 року та инші) і, нарешті, як завершення процесу, бачимо списки дворян Слобожанщини, що серед них чимало є великих землевласників та кріпосників, що про них за 100 років перед тим, в умовах колонізації степу і згадки не було. Отакий-о зміст документів першого тому „Матер.“. Коли Дм. Йв. підбирає документи до історії Слобожанщини XVIII в., він більшу увагу звертає саме на Харківський полк, що полкове місто його в XVIII віці набирає більшого значіння, як инші полкові міста Слобожанщини.

Видання цих матеріялів становило великий крок уперед у справі вивчення минулого Слобожанщини. Саме так і оцінила появу першого тому „Матеріаловъ“ тогочасна наукова критика. Учитель Дм. Йв., проф. В. Б. Антонович у своїй рецензії¹⁾ відзначив, що видання матеріялів до історії Слобожанщини має велике значіння, що до Дм. Йв. в цій галузі зроблено дуже мало. „Странно — писав В. Б. Антонович — что несмотря на существованіе съ начала текущаго столѣтія университета въ Слободской Украинѣ, мѣстная исторія принадлежитъ къ числу менѣе всего разработанныхъ отдѣловъ областной исторіи Россіи“, і, відзначаючи це, підкреслював, що 1-й том „Матер.“ Д. Йв. Багалія подає „значительный запасъ новаго

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1886 рік, березень.

серьезного исторического материала*. Прихильними рецензіями привітала більшість тодішніх історичних журналів та часописів вихід цього тому. Проф. Корсаков, що згодом, за дорученням од Російської Академії Наук, розглядав докторську дисертацію Дм. Йв. та й „Матер.“, і в своїй рецензії старанно відзначав навіть дрібні хиби цих робіт Дм. Йв., писав: „Своимъ сборникомъ ‚Матеріаловъ‘ онъ (тоб-то Дм. Йв.) доказалъ несомнѣнно, что можетъ быть весьма знающимъ и усерднымъ собирателемъ и редакторомъ архивнаго матеріала*¹⁾. Так оцінила роботу Дм. Йв. тогочасна наукова критика.

За 4 роки після I-го тому „Матеріаловъ“ вийшов другий, під тією-ж назвою. І своїм змістом, і розташуванням він є продовження I-го тому. У цьому томі надруковано матеріали, зібрані в Моск. Арх. Юстиції, Харк. Історичн. Архіві, рукописному відділі Церк. Археолог. Музея при Київській Духовній Академії та в приватних осіб. Усього в цьому томі надруковано 52 документи. Як і в першому томі, додержано хронологічної послідовності. Більша частина документів стосується до історії колонізації, а так само до історії внутрішнього побуту Слобожанщини. Починається 2-й том „Строельною книгою города Валукъ 1599 р.“, далі йде ціла низка таких самих „строельныхъ“ книг різних міст Слобожанщини, документи про організацію та керування новими поселенцями, документи про боротьбу з степом — про татарські напади, збитки, заподіяні підчас цих нападів. Далі йде відомий „Екстрактъ о слободскихъ полкахъ 1734 года“, надрукований, як зазначає Дм. Йв., з неоправної копії (стор. 143—178) і ціла низка історично-статистичних матеріалів, як „Вѣдомости о провинціяхъ и комиссарствахъ Слоб. укр. губ. и состоящихъ въ нихъ мѣстечкахъ, селахъ, деревняхъ и находящихся въ оныхъ жителяхъ мужскаго и женскаго полу съ подраздѣленіемъ ихъ на сословія 1773 г.“. Велику вагу мають ще надруковані тут „Описанія слободско-украинскихъ городовъ и мѣстечекъ, доставленныя въ Екатерининскую комиссію для составленія проэкта новаго уложенія 1767 г.“ (стор. 196—216) та „Описание городовъ и знатныхъ мѣстечекъ въ провинціяхъ Слободской губерніи въ 1767—1773 годахъ“ та ціла низка інших не меншої ваги документів, що малюють Слобожанщину в часи великих реформ її устрою в XVIII в., за часів переходу — примусового, треба сказати — до загально-імперських форм життя. Згадаймо ще тільки „Вѣдомость, учиненная въ слободской украинской губернской канцелярії, о бываемыхъ въ слободской губерніи въ городахъ, мѣстечкахъ и слободахъ, большихъ, среднихъ и малыхъ ярманкахъ, въ какое гдѣ время и сколько продолжаются, откуда привозимые товары свозятся и какими дорогами отъ покупщиковъ развозятся 1779 года“ — з відомостями про торгівлю в XVIII віці на Слобожанщині, щоб побачити широкий

¹⁾ Отчетъ о тридцатомъ присужденіи наградъ гр. Уварова.

обсяг і вагу надрукованих у 2-му томі „Матер.“ документів та матеріалів. Появу цього 2-го тому теж сприятливо та прихильно зустріла тогочасна наукова критика.

За три роки після виходу 2-го тому „Матеріаловъ“ вийшли „Замѣтки и матеріали по исторіи Слободской Украины“ (Харків, 1893 р.), що склав та зредагував Дм. Йв. І ось там, Дм. Йв. подає, об'єднавши під загальною назвою „Новые матеріали для исторіи Слободской Украины“, 28 нових документів. У цьому виданні Дм. Йв. використав рукописні збірники матеріалів В. Маслова, що про нього я говорив раніш, архівні фонди Харк. Окружного Суду та документи приватних осіб. Матеріали ці в хронологічній послідовності йдуть від XVII віку до кінця XVIII віку. Серед них є кілька описів Слоб. укр. міст в XVII віці, низка документів до історії поміщицького землеволодіння XVIII віку (листи управителя Торянікова до поміщика П. А. Щербинина другої половини XVIII віку) та інші. Своїм змістом ці документи становлять одне ціле з документами, поданими в перших двох окремих томах „Матер.“.

До цих-же трьох томів матеріалів, що їх видав Дм. Йв., треба приєднати ще видані Дм. Йв. „Топограф. опис. Харьковск. намѣсти.“ („Харьковскій сборникъ“ на 1888 рік) та „Опис. Слоб.-Украинск. губерніи 1802 году“ — пояснювальний текст до „Атласа Слоб.-Укр. губ.“ („Харьк. сборникъ“ за 1889 рік). Перше („Топогр. Опис. Харьк. намѣсти.“) Дм. Йв. передрукував з рідкого видання 1788 р. і до першої, і до другої пам'ятки подав свій коментар.

Так само до історії колонізації Слобожанщини належать документи, що надрукував Дм. Йв., як додаток до своєї рецензії¹⁾ на працю І. К. Миклашевського: „Къ исторіи хозяйственнаго быта Московскаго государства“ ч. I. „Заселеніе и сельское хозяйство южной окраины XVII в. М. 1894 г.“; серед них документи про Ворнізькі „ухожаи“ в 1620 році та 1629 р., про чугуївські виноградники 1661—1662 р. та інші. Ці документи здобуто в Московськ. Архіві Мініст. Юстиції²⁾.

Оці-о перелічені вище видання матеріалів становлять першу групу археографічних праць Дм. Йв. Безпосередній й найближчий зв'язок з цією першою групою, де домінують матеріали про залюднення Слобожанщини, мають матеріали, що безпосередньо стосуються до історії Харкова. Археографічні праці Дм. Йв. завсіді мали щільний зв'язок з його розвідками. Од студювання минулого цілої Слобідської України, Дм. Йв., бувши одним з небагатьох українських істориків, що їх цікавила історія міст, перейшов до студій над історією

¹⁾ Отчетъ о тридцати сѣмью прісужденіи наградъ гр. Уварова. ПБ 18:6. Надрукував цю рецензію Дм. Йв. і в „Очеркахъ изъ русской исторіи“. Т. 2-й, ст. 180—230.

²⁾ Я не згадую про низку інших, менших на розміри матеріалів до історії Слобожанщини, як от „Челобитная Острогожскихъ старшинъ Екатерины 2-й“ („Сборникъ Харьк. Ист.-Филол. Общ.“, т. 3-й).

міста Харкова, що в XVIII віці став за центр Слоб. України. Як наслідок цих студій, вийшли два томи „Історії города Харькова“, написаної вкупі з Д. П. Міллером—велика розвідка з додатком „Альбома старинныхъ плановъ г. Харькова, снимковъ его видовъ и портретовъ его дѣятелей“. Як і всі інші розвідки Дм. Йв., і цю розвідку збудовано, здебільшого, на архівних даних. Для цієї розвідки, як пише Дм. Йв., „пришлось пересмотрѣть многіе десятки тысячъ листовъ архивныхъ хартій“. Отже пророблено було значну роботу і розшукано багато нового матеріалу. Як наслідок цих розшуків, у 1905 році вийшли „Матеріали для історії г. Харькова въ XVII вѣкѣ“, 58 документів до історії Харкова з 1655 до 1688 року, тоб-то перших десятиріч його існування.

Ці документи малюють залюднення Харкова, його соціальний склад, економічний побут людности та керування. Взято ці матеріали з Арх. Мініст. Юстиції, де Дм. Йв., готуючи „Історію г. Харькова“, провадив діяльні розшуки.

Окрім того, в додатку до тому I-го „Історії г. Харькова“ надруковано документи надзвичайної ваги: „Именной списокъ жителей гор. Харькова 1655 года“, „Именной списокъ жителей гор. Харькова по переписи Хрущова въ 1732 году“ та інш.

Цього-ж 1927 року в „Архівній Справі“, журналі, що його видає Центр. Архівне Управління УСРР, має вийти „Именной списокъ Харьковскаго населенія 1668 года“, що його подав до друку Дм. Йв.

Якщо взяти на увагу, що обидва томи „Історії гор. Харькова“ просто насичені архівним матеріалом, що „Матеріали для історії гор. Харькова въ XVII вѣкѣ“ було перше спеціальне видання документів до історії міста Харкова, треба відзначити, що й другий цикл матеріалів Дм. Йв. не аби-яку має наукову вагу.

Те-ж саме доведеться сказати, як перейдемо до третьої групи матеріалів, що видав Дм. Йв., а саме, до матеріалів, звязаних з іменами видатних культурних діячів Слобожанщини та історією освіти на Слобожанщині.

Насамперед, треба відзначити видання творів Г. С. Сковороди.

У 1894 році у виданні Харк. Істор.-Філол. Товариства, як 7-й том „Сборника“ цього товариства, вийшли „Сочиненія Григорія Саввича Сковороды, собранія и редактированныя проф. Д. И. Багалѣмъ. Юбилейное изданіе (1794—1894)“. Постать Г. С. Сковороди не одного разу притягала увагу і дослідників, і письменників, але путящих видань творів не було, та й вони поробилися раритетами. Отже, через це Дм. Йв. запропонував Істор.-Філол. Товариству зібрати та видати твори Сковороди, взявши цю працю на себе. Товариство пристало на цю пропозицію. Дм. Йв. взявся ретельно збирати, вишукувати твори Сковороди. У своїй останній великій роботі про Сковороду „Г. С. Сковорода, український мандрований філософ“ Харків 1926 р. у розділі першому частини другої та в розвідці „Изд.

сочиненій Г. С. Сковороды и стоящія въ связи съ ними изслѣдованія о немъ" ¹⁾ Дм. Йв. малює обставини та умови цього видання. Доводилося працювати дуже швидким темпом, щоб встигнути до юбілею — сторіччя з дня смерті Г. С. Сковороди.

Розшукано матеріяли та рукописи (оригінали та копії) в Історично-Філол. Товаристві, в Харк. Університетській Книгозбірні, Харк. Центр. Істор. Архіві, Церковно-Археол. Музеї Київськ. Дух. Академії, Моск. Рум'янцівськ. Музеї, Петербурзькій Публічній Книгозбірні та в приватних осіб.

У наслідок цих розшуків була видана книга в 40 друкованих аркушів. Вона має три частини: 1) I-й відділ — відомості про Сковороду, його життєпис, 2) твори Сковороди та 3) додатки. У першому відділі надруковано вступну статтю Дм. Йв. критично-біографічного характеру, життєпис Сковороди, що склав його М. І. Ковалінський, та збірку невиданих листів Сковороди. У другому відділі надруковано 16 творів Сковороди, з них уперше були надруковані 9 творів. У додатку вміщено 2 твори „Правда вѣры“ і „Правила нравоучительныя“, що, як гадає Дм. Йв., не належать Сковороді, але що їх довгий час уважали за твори цього філософа, та покажчика до латинських листів, що його склав проф. В. І. Нетушіл.

Навкруги цього видання знялася була полеміка в 1912 році, коли В. Бонч-Бруєвич видав I-й том повного зібрання творів Сковороди ²⁾. Він дуже гостро поставився до харківського видання текстів Сковороди, наводячи та вказуючи хиби й редакційні недогляди. Але й цей критик у передмові до свого видання відзначав: „считаю необходимымъ отмѣтить здѣсь, что мою работу, нерѣдко кропотливую и долгую, все же вести было сравнительно нетрудно, благодаря той большой дорогѣ, которую такъ энергично проложилъ своими работами и изслѣдованіями Дмитрій Ивановичъ, которому несомнѣнно принадлежитъ пальма первенства въ открытіи Г. С. Сковороды для русской науки. Всѣ изданія и всѣ свѣдѣнія о работахъ Г. С. Сковороды до книги Д. И. Багалія (Харьковъ, 1894) были крайне отрывочны, случайны и неполны. Только эта книга, только это издание ‚Сочиненій Гр. Сав. Сковороды‘ дало впервые возможность вполне ориентироваться въ этомъ было забытомъ народномъ писателѣ XVIII вѣка“.

Так розцінює це видання навіть суворий критик, що деякі зауваження його і Дм. Йв. визнає за слушні, хоч з його гострою критикою харківського видання погодитися не можна. І це зрозуміло: видаючи твори Сковороди, Дм. Йв. довелося виконати дуже велику

¹⁾ Известія Отд. русск. языка и слов. Акад. Наукъ 1914, т. XIX-й, кн. 3-я.

²⁾ Назва цього видання така: *Matériaux pour servir à l'histoire des sectes russes. Livraisons. Rédigé par V. Bontch-Bruevitch. Matériaux къ ист. и изученію русскаго сектанства и старообрядчества. Подъ редакціей Еонч-Бруевича. Выпускъ 5. Собраніе сочиненій Г. С. Сковороды. Т. I-й, СПб. 1912, т. XV, 543 ст.*

роботу, але через те, що це видання було перше наукове, у ньому не було змоги взятися за пильну редакцію окремих списків різних творів, розглянути питання про вагу окремих списків, про їхні редакції, вибрати найкращі, бо-ж довелося класти перші цеглини, виявляти ті твори та й годі. Коли-ж цю роботу зроблено було, тоді вже перед другим дослідником Сковороди В. Бонч-Бруєвичем і повстало це питання про видання поправнішого тексту, на підставі пильного порівняльного студювання окремих редакцій. В. Бонч-Бруєвичеві, як він сам відзначає, це було легше зробити після видання Дм. Йв., що, крім того, передав у користування Бонч-Бруєвичу і свої ненадруковані та розшукані рукописи і листи Сковороди. У листі до В. Бонч-Бруєвича Дм. Йв. писав (2-го грудня 1909 р.): „Я буду очень радъ, если вы осуществите первое полное издание сочинений и писемъ Гр. Сав. Сковороды. Это будетъ большая заслуга и передъ памятью нашего перваго философа и передъ обществомъ, которое впервые узнаетъ о духовномъ наслѣдїи этого выдающагося дѣятеля во всемъ его объемъ. Пора, наконецъ, издать то, что лежало подъ спудомъ болѣе столѣтїя“. Отже, робота, що зробив її Дм. Йв., підготувала ґрунт для нового поправнішого видання, хоч це нове видання далеко не вдовольняє всіх вимог науки¹⁾. Дм. Йв., розцінюючи своє видання та Бонч-Бруєвича, зазначає: „я гадаю, що завдання майбутнього цілком наукового й критичного повного видання творів Г. С. Сковороди ще стоїть перед нами і полягатиме не лише в точнім відтворенні тексту й усіх відмін його, але й в попередньому глибокому вивченні й порівняльному оцінюванню рїзних редакцій та списків. Я певний, що новий видавець покладе за підставу свого видання неоголошений мною та Вол. Бонч-Бруєвичем текст і незібрану колекцію списків — за термінологією Вол. Бонч-Бруєвича — Багалїївських, Бонч-Бруєвичівських і т. ін., а самі рукописи, що будуть пильно вивчені та перевірені один за одним“²⁾. З другого боку сучасники тієї полеміки 1912 року, порівнюючи обидва видання, схилилися до тієї думки: „въ изданїи Багалїя есть погрѣшности. Но до сихъ поръ оно все таки остается лучшимъ. Потому что оно построено на правильномъ научномъ методѣ, потому что оно не искажаетъ сложнаго облика“³⁾ Сковороды“. І, справді, видання творів Сковороди 1894 року становить одну з значніших сторінок наукової діяльності Дм. Йв. Отже, справедлива є оцінка цього видання вже за наших днів, що її зробив акад. С. Єфремов у рецензії на останню розвідку Дм. Йв. про Сковороду:

¹⁾ Див. згадану роботу Дм. Йв., надруковану в „Извѣстіяхъ отд. рус. яз. и словесности Академіи Наукъ“. 1914, кн. 3-я.

²⁾ Акад. Д. І. Багалїй: „Гр. Сав. Сковорода, укр. мандр. філософ“. ДВУ. 1926 р. стор. 223—224.

³⁾ Рїчь. 1913 рік, ч. 135.

„Акад. Д. І. Багалій — не вперше виступає в Сковородинській літературі. Величезні — сміливо можна сказати — ще не перейдені заслуги він положив за першого ще Сковородинського ювілею (1894 р.), видавши під своєю редакцією й науково обробивши частину філософсько-літературної спадщини Сковороди. Він, можна сказати, одкрив тоді Сковороду перед широким громадянством і дав матеріал іншим дослідникам, що змогли науково працювати, доставши до рук Багалієве видання“. От саме так і слід розцінювати значіння видання творів Сковороди 1894 року.

Дм. Йв., що в своїх розвідках охоплював минуле Слобожанщини в його цілому, не міг проминути історії тієї установи, в стінах якої він провадив безпосередню наукову роботу, а саме історії Харківського університету. Його 2 томи „Опыта истории Харьковского университета“, доведені до 1835 року, теж насичені цілком новими архівними матеріалами, здобутими його археографічними розшуками. І студіюючи історію Харківського університету, Дм. Йв. чималу увагу приділив своєрідній постаті, що ім'я її тісно зване з Харківським університетом, а саме В. Н. Каразінові. І як наслідок цієї уваги маємо випуск у 1910 році тома „Сочинения, письма и бумаги В. Н. Каразина“ на 927 сторінок. Тут Дм. Йв. підібрав і публіцистичну, і літературну, і наукову спадщину В. Н. Каразіна. Усю цю спадщину розподілив Дм. Йв. на такі відділи: 1) „политическія и статистико-экономическія статьи, 2) статьи по фило-техническому обществу, 3) статьи по технической химии, географии, метеорологии, сельскому хозяйству и домоводству, 4) статьи по истории литературы и просвещения, 5) письма и бумаги“.

Перші три розділи подають передрук статтів Каразіна, розкиданих по різних брошурах та виданнях, здебільшого раритетних. Багато з них Дм. Йв. перевірів по рукописах, відновивши прогалини, вибравши кращі редакції. У 4 відділі більшу частину статтів надруковано з рукописів, що переховувалися в Арх. Мініст. Внутр. Справ, деякі з статтів надруковано вперше, як от „Историческая записка о приношении Слободскихъ дворянъ на университетъ“. У 5 відділі більшу частину матеріалів надруковано вперше. І саме для цього 5-го відділу Дм. Йв. довелося провадити широкі археографічні розшуки в Публічній Книгозбірні в Петербурзі, в архівах Мініст. Внутр. Справ та Департ. Поліції, Рум'янцівському Музеї в Москві, в архіві „Общества любителей древнерусской письменности“ в Петербурзі, в архіві Мініст. Народн. Освіти, де раніш чимало працював Дм. Йв., підбираючи матеріал до історії Харківського університету, в архіві Харківського університету, в рукописному відділі Харк. універс. книгозбірні, в рукописному відділі Харк. Істор.-Філол. Товариства, в архіві Харківського Губ. Правління та Харк. Депут. Зібрання, в архіві села Кручика, в збірках рукописних приватних осіб. Отже, в наслідок цих розшуків і вийшов цей том,

присвячений спадщині одного з найенергійніших громадських діячів Слобожанщини на початку минулого сторіччя.

Окрім цих більших археографічних праць Дм. Йв. видав чимало й інших матеріалів до історії освітнього руху на Слобожанщині та окремих її діячів. Не перелічуючи їх всіх, нагадаємо тільки про „Письма къ Гр. П. Данилевскому“ (від Бодянського, Метлинського, Костомарова, Куліша та багатьох інших)¹⁾, невидані твори Гулака-Артемовського²⁾ та инш.

У цілому перші три групи матеріалів, що їх видав Дм. Йв., стосуються до історії Слобожанщини, її колонізації, внутрішнього устрою, адміністративного керування та її культурного розвитку. Але, крім цих матеріалів, Дм. Йв. підготував до друку та видав чимало матеріалів, що до загальної історії України стосуються. Що-правда, ці матеріали не становлять чогось цілого, якогось єдиного циклу, але значіння їхне безперечне. Так 1918 р. Дм. Йв. надрукував у журналі „Наше Минуте“³⁾ під назвою „Нові джерела про Кирило-Методіївське брацтво“ здобуті в архіві Мініст. Освіти в Петербурзі „Докладъ графа Уварова императору Николаю I“ від 8-го травня 1847 та „миѣніе“ про Кирило-Методіївців гр. Орлова, подане Миколі I; у 1926 році у збірникові „Рух декабристів на Україні“ Дм. Йв. надрукував у статті „З історії декабристського руху на Слобідській Україні“⁴⁾ документи, знайдені в АОР про притягнених до слідства гр. Булгарі, незабаром має вийти⁵⁾ справа Ожигиної з цікавими даними до історії боротьби жіноцтва за право здобувати вищу освіту — оці-о матеріали та ще кілька дрібніших становлять першу підгрупу цієї останньої групи — це матеріали до історії громадського руху в XIX віці. Значно ширша друга підгрупа — матеріали до історії Старої України XVIII віку. Серед цих документів — 9 здобутих у Моск. Архіві Мініст. Юстиції, до історії Стародубівщини (1-й документ 1628 року — це привилей Сигізмунда Третього на добра синові боярському Гр. Кал. Гладкий, останній стосується вже до 1765 року — це відомість про рангові маєтності в Стародубівському полку⁶⁾, „Дополнит. свѣдѣнія о бывшихъ на Ладожскомъ каналѣ казакахъ“⁷⁾, „Реестръ музыки войсковой 1711 года“⁸⁾, „Три черкасскія слободы по соврем. ихъ описанію“⁹⁾ та багато інших.

¹⁾ „Кіевская Старина“, 1903 р., кн. 1—5 та окрема відбитка.

²⁾ Київ, 1897 рік, 26 рік. ³⁾ 1918 рік. № 2, ст. 171—179.

⁴⁾ Ювілейне видання Укрцентрархіву. Харків 1906 рік., 168—181.

⁵⁾ У журналі „Архівна справа“ ч. 2—3, 1927 рік.

⁶⁾ Д. И. Багалъй, „Новый историкъ Малороссіи“, Пб. 1891. Відбитка з „Отчета о 32-мъ присужденіи наградъ гр. Уварова“.

⁷⁾ „Кіевская Старина“ 1834 г. кн. 10.

⁸⁾ Ibid. 1892 р., кн. 11.

⁹⁾ Ibid. 1887, кн. 6—7.

Отже ми розглянули — треба сказати, не вичерпавши всього матеріялу — в головних рисах працю Дм. Йв. що-до видання матеріялів. Але розглядаючи діяльність Дм. Йв., як археографа, не можна обмежитися тільки оглядом видань матеріялів, що їх збирав та зредагував Дм. Йв. Треба коротко згадати і про ті численні археографічні замітки, що вийшли з-під пера Дм. Йв. Ще в 1882 році Дм. Йв. надрукував першу таку свою замітку „Замѣтка объ архивѣ Малорос. Коллегіи“¹⁾, що стала за початок багатьом його дальшим таким заміткам: „Фамильныя бумаги Щербининыхъ, кн. Кропоткиныхъ и Донцовъ-Захаржевскихъ въ имѣніи П. П. Флота — Бабаяхъ“²⁾, „О вновь открытыхъ матеріалахъ для исторіи Лѣвобереж. Украины“³⁾, „Книги Лифляндскаго Гофгерихта XVII въ архивѣ Рижскаго Окружнаго Суда“⁴⁾, „Коллекція рукоп. проф. Кистяковскаго“⁵⁾, „Генеральная опись Малороссіи“ („Кіевск. Старина“, 1883 г., кн. II), „Українські архівні фонди в межах РСФРР“⁶⁾, „Издание сочиненій Сквороды и стоящія въ связи съ нимъ изслѣдованія о немъ“⁷⁾, „Отрывки изъ фамильныхъ записокъ Квитокъ“⁸⁾ та багато інших, серед них статті присвячені розглядові матеріялів Харківськ. Центр. Істор. Арх. огляд рукописів Харк. універс. книгозбірні.

Окрім того, Дм. Йв. належить чимало докладних рецензій на археографічні видання. Одночасно треба відзначити, що й у своїх розвідках Дм. Йв. старанно опрацьовує архівний матеріял, надає йому великого значіння, наводить великі уривки з документів, отже його розвідки насичені архівним матеріялом. Навіть нарікання були на Дм. Йв. за цю його рису⁹⁾. Але Дм. Йв. свідомо поєднував у своїх розвідках вирішення й дослідчих, і археографічних завдань. Отож, у передмові до 2-го тому „Опыта исторіи Харьк. университета“ Дм. Йв. дає чітку та виразну заяву про потребу уводити сировий матеріял до своїх розвідок: „даные эти не изданы — пише він — и потому приходится, volens-nolens, вносить въ текстъ сочиненія или въ его примѣчанія, хотя это можетъ вызвать указаніе на обиліе сырого матеріала въ книгѣ. Но спрашивается: можетъ ли быть иначе, когда мнѣ одному нужно создавать въ одно и то же время и фактическое содержаніе ‚Опыта‘, и дѣлать оцѣнку явленій, и разрѣшать темные или спорные вопросы, т. е., иными словами, давать

¹⁾ „Кіевск. Универс. Извѣстія“, 1882, вересень.

²⁾ „Харьк. Губ. Вѣд.“, 1887, № 274 та передруковано в „Кіевск. Старинѣ“.

³⁾ „Труды VI Археолог. Съѣзда въ Одессѣ“, IX.

⁴⁾ „Труды X Археолог. Съѣзда“. ⁵⁾ „Кіевск. Старина“, 1891, кн. 3.

⁶⁾ „Архивна Справа“, кн. I, 1925 р., написано з В. О. Барвинським.

⁷⁾ „Извѣст. отд. русск. языка и словесн. Акад. Наукъ“, 1914, кн. 3-я.

⁸⁾ „Харьк. Сборникъ“ на 1889 рік.

⁹⁾ Акад. В. Ламанський у рецензії на 2-й том „Опыта исторіи Харьк. университета“ пише: „такъ во II-мъ томѣ своего ‚Опыта исторіи‘ онъ (тоб-то Дм. Йв.) перепечатаваетъ почти всегда цѣликомъ цѣлую массу архивныхъ документовъ — обыкновенно многосложныхъ нашихъ канцелярскихъ малосодержательныхъ бумагъ“ („Отчетъ о 48 присужденіи наградъ гр. Уварова“).

впервые и историческое повѣствованіе и критическое изслѣдованіе? Соединеніе въ одномъ трудѣ цѣлей, такъ сказать, археографическихъ и чисто историческихъ представляетъ несомнѣнно неудобства и для читателей и для автора, но что же дѣлать, если я не могъ выдѣлать документовъ въ особое приложеніе, если я не могъ отсылать читателя за подробностями къ особымъ печатнымъ сборникамъ сырыхъ матеріаловъ?" Отже, розвідки Дм. Йв. теж містять чимало археографічного матеріалу.

Підсумовуючи діяльність Дм. Йв. на археографічному полі, треба відзначити великі його заслуги. Смливо й не перебільшуючи можна сказати, що ніхто не зробив більше за Дмитра Йвановича в справі видання матеріалів до історії Слобожанщини. Його збірники матеріалів не втратили свого значіння, хоч відтоді, як вийшов перший, проминуло більше од 40 років, і є першорядне джерело для кожного дослідника, що береться вивчати минуле Слобожанщини в XVII—XVIII віці.

Видання матеріалів Дм. Йв. мають тісний зв'язок з його розвідками, вони взаємно доповнюють один одного, подаючи яскраву картину минулого Слобожанщини. Видаючи матеріали, Дм. Йв. звертав переважну та іноді виключну увагу на внутрішній зміст пам'ятки, а не на зовнішні її ознаки. Ця риса позначає всі його видання. Отже, говорячи про способи видання Дм. Йв. археографічних матеріалів, вагу яких Дм. Йв. відзначав не тільки для історика, але й для археолога¹⁾, треба підкреслити, що інтерес до фактичних даних пам'ятки, а не до її формуляру, стояв завсіді в Дм. Йв. на першому місці, що переважав інтерес дослідника.

Одночасно треба відзначити, що не теоретичні питання археографії, але практична, жива, безпосередня археографічна робота завсіді стояла в акад. Дм. Йв. Багалія на першому місці.

Отже, закінчуючи свій огляд археографічних праць Дм. Йв. переважно з погляду оцінки того, якою мірою важливі та значні були видання матеріалів Дм. Йв., треба відзначити, що археографічні праці Дмитра Йвановича, що є історик-архівіст-археограф, становили й становлять дуже цінний внесок в українську історичну науку. І можна, не помиляючися, сказати, що ближчі роки принесуть нові праці акад. Дм. Йв. Багалія на полі української археографії.

¹⁾ Див. проф. Д. И. Багалія, „Археографич. матеріали. какъ источникъ археологій“ Відбитка з 2-го тому „Трудовъ XI Археолог. Съѣзда“ у Києві.